

σα στις διηγήσεις τριῶν χρόνων. Ένας λόγος ἀκόμα γιὰ τὸν ὁποῖο διατήρησε αὐτὴν τὴν διαίρεση ἦταν τὸ ὅτι στὸ τέλος κάθε τέτοιου κεφαλαίου ἔβαζε ἓνα στερεότυπο κλείσιμο, πὸν συχνὰ περιέχει τὸ ὄνομά του (*καί... ἔτος ἔτελευτα τῷ πολέμῳ τῷδε, ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψε*). Αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφήγησης σύμφωνα μὲ τὰ καλοκαίρια καὶ τοὺς χειμῶνες τὸν προτίμησε ὁ Θουκυδίδης (5, 20) ἀπὸ πρόθεση, ἀντὶ γιὰ μιὰν διαίρεση σύμφωνα μὲ τὴν διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῶν ἀρχόντων ἢ ἄλλων ὑπαλλήλων⁴⁰⁵. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς πιθανότητες αὐτὸ εἶναι πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Ἑλλάνικου, πὸν κατὰταξε τὸ ἱστορικὸ τμῆμα τῆς *Ἀτθίδας* του σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχοντες.

Τὸ δεύτερο βιβλίον περιλαμβάνει τὰ τρία πρῶτα χρόνια του πολέμου, μὲ τὶς δύο ἐπιδρομὲς τῶν Λακεδαιμονίων στὴν Ἀττικὴ καὶ τὶς ἀμοιβαῖες ἀπόπειρες νὰ χτυπηθοῦν οἱ σύμμαχοι καὶ τῶν δύο παρατάξεων. Πρὸς τὸ τέλος τῆς διήγησης τῶν γεγονότων τοῦ πρώτου χρόνου ὁ Θουκυδίδης τοποθετεῖ τὸν μεγαλόπρεπο ἐπιτάφιον λόγο τοῦ Περικλῆ γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου (35-46). Γιὰ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα, πὸν (*Π. Θουκ.* 351 U.-R.) τὶς ἀπώλειες αὐτῆς τῆς χρονιᾶς τὶς θεωρεῖ πολὺ μικρὲς γιὰ νὰ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸν ἐπιβλητικὸν λόγο, ὁ Θουκυδίδης κι ἐδῶ δὲν τὰ κατὰφερε καλά. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι γιὰ τὸν Θουκυδίδην εἶχε σημασία σὲ μιὰν τέτοιαν εὐκαιρία νὰ δώσῃ τὸν λόγο στὸν Περικλῆ, αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ὅλο· ὁ Ἐπιτάφιος αὐτὸς λέγει λίγα γιὰ τοὺς νεκροὺς, πολλὰ ὅμως γιὰ τὴν πόλη, γιὰ τὴν ὁποία πρόσφεραν τὴν ζωὴ τους. Ἡ δύναμη καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς Ἀθήνας εἶχαν διαφωτισθῆ ἀπὸ διάφορες πλευρὲς στὶς δημηγορίες τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ πρώτου βιβλίου· σύντομα ὁ ἱστοριογράφος θὰ πρέπει νὰ διηγηθῆ τὶς πρῶτες σοβαρὲς ρωγμὲς στὴν αὐτοπεποιθὴ καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης, παρεμβάλλει ὅμως σ' αὐτὸν τὸν λόγο τὴν εἰκόνα τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος ὅπως ἤθελε νὰ τὸ διαπλάσῃ ὁ Περικλῆς καὶ ὅπως στεκόταν μπροστὰ στὰ μάτια καὶ τοῦ ἴδιου, ἀκόμα περισσότερο σὰν ἰδανικὸς στόχος παρὰ σὰν συντελεσμένη πραγματικότητα. Ἐδῶ κάθε ἀπόπειρα νὰ θελήσουμε νὰ ξεχωρίσουμε τὶς σκέψεις τοῦ Περικλῆ ἀπὸ τὶς σκέψεις τοῦ Θουκυδίδου θὰ ἦταν ἀποτυχημένη. Στὴν δρᾶση τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα, ὅπως τὴν εἶχε δῆ σὲ ἡλικία πὸν ἐπηρεάζεται εὐκολα, ἐκπληρωνόταν γι' αὐτὸν τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτικῆς πράξης. Στὶς δημηγορίες πὸν βάζει στὸ στόμα τοῦ Περικλῆ, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἐπιτάφιο, διακηρύσσει αὐτὴν τὴν σύμπτωση. Ὅπως κάθε μεγάλο καλλιτέχνημα, καὶ αὐτὴ ἡ δημηγορία ἐπενεργεῖ πρὸς διάφορες πλευρὲς. Ἐρχεται σὲ ἰσχυρὴν ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ σπαρτιατικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸν εἶχε δώσει ἀπὸ διάφορες ἀπόψεις στὸ πρῶτο βιβλίον, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἀποτελεῖ τὴν ὀλοκληρωμένη ἔκφραση ἐκείνης τῆς πνευματικῆς περιουσίας πὸν ἡ πόλη, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν κατάρρευση, τὴν ἔσωσε γιὰ τοὺς αἰῶνες. Ἐδῶ, μέσα στὴν εἰκόνα τῆς ἀττικῆς κλασσικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου στὸν σύνδεσμό του μὲ τὸ σύνολο, στὴν ἔκθεση τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἀθήνας, πὸν ἤθελε νὰ εἶναι τὸ παιδευτικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας, ὁ Θουκυδίδης μᾶς ἀποζημιώνει πλουσιοπάροχα γιὰ τὴν αὐστηρὴ ἐπιφυλακτικότητα μὲ τὴν ὁποία ἀλλοῦ τὴν ἀξιολόγησε τοῦ

405. O. LENDLE, <Zu Thukydides 5, 20, 2>, *Herm.* 88, 1960, 33.

Ἐραίου καὶ τοῦ Πνευματικοῦ τὴν κρατᾶ μακριὰ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ παιχιδιοῦ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων⁴⁰⁶.

Σὲ ἄμεσῃ ἐπαφῇ, ὕστερα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς πόλης, γεμάτης ἀπὸ μετρημένην ἐλευθερία καὶ ἐσωτερικὴν ἀξιοπρέπεια, ἀκολουθεῖ ἡ συγκινητικὴ περιγραφὴ τοῦ φοβεροῦ *λοιμοῦ*, πὸν τῆς ἔδωσε τὰ πρῶτα πλήγματα στὸν δεῦτερο χρόνο τοῦ πολέμου. Αναφέραμε ἤδη ὅτι οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐπιδημίας παρὰ τὴν κλινικὴ ὀξύτητα τῆς περιγραφῆς ἔμειναν μάταιες. Συνέπεια τοῦ ἄμετρου πόνου ἦταν ἡ κατάρρευση τοῦ ἠθικοῦ, πὸν ὁ Περικλῆς προσπάθησε νὰ τὸ ἐνισχύσῃ μ' ἐκεῖνον τὸν λόγο πὸν εἶναι ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος του (60-64) στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη. Εἶναι μιὰ ἀνανέωση τῆς ἐξαγγελίας τοῦ πολεμικοῦ προγράμματος τοῦ Περικλῆ, τὸ ὁποῖο εἶχε οἰκοδομηθῆ ἐπάνω στὴν θαλασσινὴ ὑπεροπλία καὶ πὸν ἡ ὀρθότητά του ἦταν γιὰ τὸν Θουκυδίδη ἀναμφισβήτητη.

Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸν λόγο ἀκολουθεῖ ἓνα μεγάλο κεφάλαιο, πὸν στὸ σύνολο τοῦ ἔργου κατέχει μιὰν ἰδιαίτερη θέση. Ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης τιμᾶ τὸν ἄνδρα, πὸν ἦταν γι' αὐτὸν πολιτικὸ πρότυπο, γιὰ τὴν καθαρὴν του προβλεπτικότητα, τὴν προσωπικὴν του ἐντιμότητα καὶ τὴν ὑπεροχὴν του ἐπάνω στὰ πλήθη, πὸν ἤξερε νὰ τὰ ὀδηγῆ πρὸς τὶς ἀπόψεις του. Τιμᾶ ὅμως καὶ τὴν σταθερότητα τοῦ ἔργου του, πὸν ἐπιβεβαιώθηκε ἀκριβῶς στὶς κατοπινὲς καταστροφές, πὸν ὀφείλονταν σὲ ἄλλους. Οὔτε κὰν ἡ σικελικὴ ἐπιχείρηση, ἔτσι νομίζει ὁ Θουκυδίδης, θὰ μπορούσε νὰ νικήσῃ τὶς δυνάμεις τῆς Ἀθήνας. Γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἔφταιγαν οἱ ἡγέτες πὸν ἦταν ἀνίκανοι νὰ διοικήσουν τὴν κληρονομία τοῦ Περικλῆ. Γιατί ὁ Θουκυδίδης ἐξυψώνει ἀκόμα τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὁποῖο τιμᾶ, καὶ μὲ τὸ ὅτι ἀντιθέτει στὴν «*τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχὴν*» τὴν ἀνεπάρκεια ἐκείνων πὸν, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν τὴν πολιτικὴν του, κατάντησαν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν εὐνοια καὶ τὴν θέληση τοῦ λαοῦ. Ἐτσι αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὑποδείχνει μὲ πλατιὰν ἐπισκόπηση τὴν μελλοντικὴ ἐξέλιξη καὶ εἰσάγει τὴν δευτέρην στημονικὴν πολιτικὴν ἰδέαν τοῦ ἔργου: ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν φύση τῆς Ἀθήνας καὶ τὶς περιστάσεις, μὲ ἀναπότρεπτην ἀναγκαιότητα, ἔτσι ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δημοκρατίας ἐπικίνδυνα σημεῖα, πὸν ἀναγκαστικὰ ἐγίναν κρίσιμα καὶ τὴν κατὰστροψαν, ὅταν ἀπὸ τὸ πηδάλιο τοῦ σκάφους τῆς πολιτείας ἔλειψε ἡ ἀνώτερη προσωπικότητα.

Στὴν περιγραφὴ τοῦ τρίτου ἔτους τοῦ πολέμου οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐμφανίζονται σὰν ἀρχάριοι στὸν θαλασσινὸ ἀγῶνα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὴν συμμαχία τους μὲ τὸν βασιλιὰ τῶν Θρακῶν Σιτάλκη προσπαθοῦν νὰ πάρουν μὲ τὸ

406. O F. MÜLLER, <Die blonde Bestie und Thukydides>, *Harv. Stud.* 63, 1958 (*Ἀφιέρωμα Jaeger*), 171, ἐξάγει τὰ ἠθικὰ κίνητρα στὸν Ἐπιτάφιο· ἀμφίβολη εἶναι ἡ πρότασή του νὰ γράψουμε στὸ 41, 4 μαζί μὲ νεότερα χειρόγραφα *καλῶν* (ἀντὶ *κακῶν*) *τε κάγαθῶν*. Μιὰν διεισδυτικὴ ὑφολογικὴ ἀνάλυση τοῦ Ἐπιτάφιου μὲ ἔξαρση τῶν γλωσσικῶν καλλιτεχνικῶν μέσων προσφέρει ὁ J. TH. KAKRIDIS, *Der thukydideische Epitaphios. Zet.* 26. Μόναχο 1961. Ἀξιολογεῖ τὸν λόγο σὰν μνημεῖο πὸν ὁ Θουκυδίδης γέρος τὸ ἀφιέρωσε στὴν Ἀθήνα, πὸν τὴν ἀγαποῦσε πάντα παρ' ὅλες τὶς ἀπογοητεύσεις του. H. FLASHAR, *Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides.* Sitzb. Ak. Heidelberg. Phil.-hist. Kl. 1969/1.

μέρος τους μίαν μεγάλη στεριανή δύναμη. Μαζί με αυτήν την ενέργεια ο Θουκυδίδης δίνει μίαν περιγραφή του κράτους των Όδρυσών (97) και της μακεδονικής βασιλείας του Περδίκκα (99). Η παραβολή αυτών των περιγραφών, οι οποίες στοχεύουν μόνο τα μέσα της δύναμης, με τα έθνογραφικά κεφάλαια του Ήρόδοτου, που εύχαριστιούνται με την λεπτομέρεια και το ανέκδοτο, είναι διαφωτιστική.

Το τρίτο βιβλίο περιλαμβάνει πάλι τρία χρόνια πολέμου, φτάνει δηλ. από το τέταρτο ως το έκτο. Στην έκθεση των δυο πρώτων από αυτά τα χρόνια ο Θουκυδίδης έδωσε έντονη έμφαση σ' εκείνα τα επιμέρους γεγονότα, που σ' αυτά το άμετρο πάθος και ή όλο και μεγαλύτερη σκληρότητα εκδηλώθηκαν τρομακτικά. Για χάρη αυτής της κατανομής του κέντρου του βάρους οι δυο επιδρομές των Λακεδαιμονίων στην Αττική εξιστορούνται με λιτό ύφος χρονικού (1.26). Πλατιά διηγείται ο Θουκυδίδης την άποστασία και την τιμωρία της Μυτιλήνης (2.50), και ξανά παρέμβλητες δημηγορίες χρησιμεύουν για την διαφώτιση των κινητήριων δυνάμεων και σημαντικών εξελίξεων. Όταν ο άπεσταλμένος της Μυτιλήνης, ή οποία έχει αποφασίσει να άποστατήσει, στην Όλυμπία υποβάλλει στους Πελοποννήσιους την αίτησή του για βοήθεια, γίνεται ευδιάκριτη ή έσωτερική προβληματική της ναυτικής συμμαχίας, μέσα στην οποία ή δυναμική υπεροχή της Αθήνας οδηγούσε με αναγκαιότητα σε τυραννίδα.

Ο Περικλής μίλησε ήδη στον τελευταίο του λόγο (2,63) γι' αυτήν, «που ήταν ίσως άδικο να την άποκτήσει κανείς, επικίνδυνο όμως να την αφήσει». Τώρα όμως που ύστερα από την παράδοση της πόλης (427) πρόκειται να αποφασίσουν για τους Μυτιληναίους, δεν είναι πια ο Περικλής που άγορεύει στους Αθηναίους, αλλά ο Κλέωνας. Πέτυχε από την λαϊκή συνέλευση να επικυρώσει το τερατώδες ψήφισμα, να σκοτώσουν όλους τους ενήλικους άντρες, να πουλήσουν δούλους τις γυναίκες και τα παιδιά, την γη όμως να την μοιράσουν. Η διαταγή είχε φύγει κίολας για την Μυτιλήνη, όταν ο λαός ταραχθηκε για την άπόφαση που πήρε, και σε μίαν δεύτερη συνέλευση την άλλη μέρα ξανάφερε το ζήτημα για συζήτηση. Έδω ο Θουκυδίδης σ' έναν δραματικό άγώνα λόγων (37-40.42-48)⁴⁰⁷ αντίτάσει τον Κλέωνα, που υποστηρίζει με πάθος την πρώτη του πρόταση, σ' έναν Δίοδοτο, ο οποίος δείχνει τον παραλογισμό μιās τέτοιας κτηνωδίας και κατορθώνει να επικυρωθί μιá άπόφαση, που τιμωρεί μόνο τους ενόχους, αυτούς βέβαια με κάθε σκληρότητα. Ένα πλοίο, που το στέλλουν βιαστικά, προφτάνει ακόμα να παρεμποδίσει την εκτέλεση της πρώτης άπόφασης. Είναι πολυ χαρακτηριστικό για τον Θουκυδίδη και για ό,τι γνήσια έλληνικό υπάρχει σ' αυτόν, ότι όλη ή συζήτηση που έχει διεξαχθί με τόσο πάθος, είναι συγχρόνως μιá γενική εξέταση του πόσο αξίζουν τα έκφοβιστικά μέτρα τιμωρίας.

Την εικόνα αυτήν της άθηναϊκής κτηνωδίας την ακολουθει άμέσως το σπαρτιατικό αντίβαρο, που ονομάζεται Πλαταιές (52-68). Ύστερα από τριετή πολιορκία ή πεινασμένη πόλη αναγκάζεται να παραδοθί στα 427. Με την προεδρία των Σπαρτιατών γίνεται μιá δίκη για την τύχη της, όπου και πάλι σ' ένα ζευγάρι λόγων

407. D. EBENER, <Kleon und Diodotos>, *Wiss. Zeitschr. Halle 5*, 1955/56, 1085.

ἀντιπαραθέτονται ἡ ὑπεράσπιση τῶν Πλαταιέων καὶ ἡ κατηγορία τῶν Θηβαίων. Ἡ ἀπόφαση εἶναι κι ἐδῶ φρικτὴ: διακόσιοι πολῖτες τῆς ἄτυχης πόλης, πού στὸ ὄνομά της στηριζόταν ἡ λάμψη τοῦ ἀγώνα τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τῶν Περσῶν, καταδικάσθηκαν σὲ θάνατον, οἱ γυναῖκες πῆγαν στὴν σκλαβιά, ἡ πόλη λίγο ἀργότερα ἰσοπεδώθηκε.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν δίκη τῶν Πλαταιῶν, στὸ μεσοκαλόκαιρο τοῦ 427, τελείωσε καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Κέρκυρα (70-85). Γιὰ τρίτη φορὰ ἀνοίγεται μπροστὰ στὰ μάτια μας μιὰ κόλαση πολιτικῶν παθῶν. Οἱ ὀλιγαρχικοὶ νικιοῦνται μὲ ἀθηναϊκὴ βοήθεια, καὶ ὁ δῆμος κολυμπᾷ στὸ αἷμα. Ἐδῶ βρίσκονται ἐκεῖνα τὰ δυὸ κεφάλαια (3, 82 κέ.), στὰ ὁποῖα ἡ παθολογία τοῦ πολέμου ἀναπτύσσεται μὲ ἓναν τρόπο, πού μέσα σὲ ὄλο τὸ φρικτὸ γεγονός ἀποκαλύπτει μιὰν μοιραία νομοτέλεια. Σὰν τὸν γιατρό, πού στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου κάμνει τὴν διάγνωση ἀπὸ τὰ συμπτώματα πού παρατηρεῖ, ἔτσι καὶ ὁ Θουκυδίδης ἐδῶ δείχνει πῶς ὁ πόλεμος, ὁ μεγάλος ὑποκινητὴς τῶν παθῶν, ἀνεβάζει ἐντάσεις πού ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ κάθε πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ, σ' ἓναν ἀγώνα ὄλων ἐναντίον ὄλων. Συγκλονιστικὸ γνῶρισμα τῆς ἐμπύρετης κατάστασης εἶναι τῶν ἀξιών πού ἰσχύουν τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης ἢ ἀνατροπῆ, πού γιὰ τὸν ἄγρυπνο παρατηρητὴ ἐμφανίζεται τρομακτικὴ μὲ τὴν ἀλλαγμένη χρῆση τῶν ἐννοιῶν ἐξυπνάδα, δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία. Ὅπως συμβαίνει μὲ τόσα ἀπὸ τὰ τονισμένα μέρη στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη, ἔτσι κι αὐτὸ εἶχε διπλὴν ἀναφορά: σὰν ἓνα κοῖλο κάτοπτρο συγκεντρώνει τὶς ἐντυπώσεις πού πῆραμε ἀπὸ τὶς προηγούμενες διηγήσεις, καὶ προΐδεάζει συγχρόνως γιὰ τὰ κατοπινὰ μέρη τοῦ ἔργου, στὰ ὁποῖα αὐτὴ ἢ κατὰπτωση ὀδηγεῖ στὴν καταστροφὴ ἀκόμα καὶ τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Περικλῆ.

Ἀπέναντι στὴν συνοχὴ τοῦ μεγαλύτερου μέρους αὐτοῦ τοῦ βιβλίου τὸ τελευταῖο τμῆμα καταλήγει σὲ μιὰν διαλυμένη ἐκθεση διαφορῶν ἐπιμέρους δράσεων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποστολὴ ἐνὸς μικροῦ στόλου, πού τὸ φθινόπωρο τοῦ 427 ἔκαμνε πανιὰ γιὰ τὴν Σικελία, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ἐκεῖ τὶς ἰωνικο-χαλκιδικὲς πόλεις ἐναντίον τῆς δωρικῆς συμμαχίας πού συγκροτήθηκε γύρω ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες⁴⁰⁸.

Πάλι τρία χρόνια πολέμου, τὸ ἔβδομο, ὄγδοο, καὶ ἔνατο, περιλαμβάνει τὸ τέταρτο βιβλίο. Ἄν ὁ Θουκυδίδης στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου βιβλίου ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρακολουθήσει διάφορες ἐπιμέρους ἐπιχειρήσεις, τώρα τοῦ παρουσιάζεται ἡ δυνατότητα νὰ συγκεντρώσει τὴν ἐκθεσὴ του σὲ μιὰν ἐστία τοῦ πολέμου. Ὁ στρατηγὸς Δημοσθένης, μὲ σωστὸ μάτι γιὰ τὶς δυνατότητες πού προσφέρονταν ἐκεῖ, κυρίευσε τὴν Πύλο, στὴν δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου. Ἐνα σημαντικό τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπίλεκτο σπαρτιατικὸ σῶμα ἀποκόπηκε στὸ ἀπέναντι νησί, τὴν Σφακτηρία. Ἡ ἔνταση τῆς περιγραφῆς σ' αὐτὸ τὸ μέρος (2-41) ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε πόσο καλὰ ἔνοιθε ὁ Θουκυδίδης ὅτι ἐδῶ ἐκθέτει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ

408. H. D. WESTLAKE, <Athenian Aims in Sicily, 427-424 BC. A Study in Thucydidean Motivation>, *Historia* 9, 1960, 385. W. LIEBESCHÜTZ, <Thucydides and the Sicilian Expedition>, *Historia* 17, 1968, 289.

κρίσιμα σημεία του μακροχρόνιου αγώνα. Το χτύπημα είναι βαρύν για την Σπάρτη, που άποσύρει άμέσως τὰ στρατεύματα που είχαν εισβάλει στην Άττική, κλείνει μίαν άνακωχή και στέλλει πρεσβεία στην Άθήνα, για να προσφέρει ειρήνη. Ο Κλέωνας όμως προκαλεί την άποτυχία των διαπραγματεύσεων, και σε μίαν λαϊκή συνέλευση, που περιγράφεται άριστουργηματικά, ύποχρεώνεται από τον Νικία να αναλάβει την διοίκηση στην Πύλο, όπου εξαναγκάζει σε συντομότερο χρόνο τους όπλιτες της Σπάρτης να παραδοθούν.

Άνάμεσα στα γεγονότα του επόμενου χρόνου (424) ο Θουκυδίδης αφήνει να προβάλλουν εκείνα που δείχνουν μίαν στροφή στην τύχη της Άθήνας. Βέβαια ή κατάληψη των Κυθήρων ήταν για την Σπάρτη ένα αισθητό χτύπημα, τὰ πράγματα όμως στην Σικελία πήραν δυσάρεστη εξέλιξη για τους Άθηναίους. Έκεϊ ο Έρμοκράτης στο συνέδριο της Γέλας κατορθώνει να ένωση τους Έλληνες της Σικελίας, κι έτσι ή επέμβαση της Άθήνας μένει χωρίς στήριξη: τὰ άθηναϊκά πλοία αναγκάζονται να γυρίσουν πίσω. Η ένέργεια του Έρμοκράτη είναι τόσο σπουδαία για τον Θουκυδίδη, ώστε του χαρίζει μίαν δημηγορία (4, 59-64), κι επειδή την θεωρεί βασικά σωστή, την αφήνει χωρίς άπάντηση.

Άπό το κεφ. 78 του τέταρτου βιβλίου ως το 5, 11, ανάμεσα από τὰ διάφορα επεισόδια του πολέμου διαγράφεται έντονα ή γραμμή του Βρασίδα. Στην σημασία του άνδρός, που ύπηρξε σωτήρας της Σπάρτης και που ο Θουκυδίδης στέκει άπέναντί του με φανερήν εκτίμηση, ανταποκρίνεται το ότι τρεις φορές (4, 85-87· 126· 5, 9) παρουσιάζεται σαν άγορητής. Στην διάρκεια των μαχών που διεξήγαγε στον χώρο της Χαλκιδικής ύστερα από την τολμηρή πορεία του προς τὰ βόρεια, έγινε κι εκείνη ή επίθεση εναντίον της Άμφίπολης, που έπαιξε τόσο μοιραίο ρόλο στον δρόμο της ζωής του Θουκυδίδη. Μέσα στον πρώτο χρόνο της καινούργιας δραστηριότητας των Λακεδαιμονίων, που διεξαγόταν από τον Βρασίδα, πέφτει επίσης ή βαριά ήττα που ο βοιωτικός στρατός προξένησε στους Άθηναίους κοντά στο Δήλιο. Η σημασία του γεγονότος εξαίρεται με προσφωνήσεις των δυο άρχηγών πριν από την μάχη (4, 92· 95).

Το πέμπτο βιβλίο περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τὰ άλλα: φτάνει από τον 10. χρόνο ως τον χειμώνα του 16., λογαριάζοντας σύμφωνα με τον Θουκυδίδη τὰ χρόνια της ειρήνης του Νικία σαν μέρος του μεγάλου πολέμου. Πρώτα έχουμε την έκβαση των επιχειρήσεων του Βρασίδα, που βρίσκει τον θάνατο μπροστά στην Άμφίπολη ταυτόχρονα με τον Κλέωνα. Κι από την μιá πλευρά κι από την άλλη νικά ή επιθυμία για ειρήνη, και αυτή συνάπτεται το 421 για πενήντα χρόνια και συμπληρώνεται με μίαν άμυντική συμμαχία ανάμεσα στην Άθήνα και την Σπάρτη.

Ο Θουκυδίδης αναγνωρίζει την σύναψη αυτής της ειρήνης σαν σημαντικό γεγονός, γιατί το χρονολογεί, όπως και την έναρξη των έχθροπραξιών, επισημότερα, έδω με τον έφορο και τον άρχοντα, δείχνει όμως συγχρόνως ότι αυτή ή ειρήνη ήδη από την στιγμή που γεννήθηκε εκρυσβε μέσα της ένα πλήθος από νέες συγκρούσεις. Ο Θουκυδίδης τις επιμέρους φάσεις του μεγάλου αγώνα τις είδε συνολικά σαν έναν Πελοποννησιακό πόλεμο και προχωρεί τώρα με ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο (5,

26) να υπερασπίση αυτήν την άποψή του. Πολύ δικαιολογημένα μίλησαν για ένα δεύτερο προοίμιο, που εισάγει όλα τα επόμενα. Έδω ο Θουκυδίδης κοιτάζει μπροστά ως το σχεδιασμένο κλείσιμο του έργου του, που θα έφτανε ως τα 404, και δείχνει ότι τα χρόνια ανάμεσα στην ειρήνη του Νικία και στο καινούργιο ξέσπασμα του άνοιχτου πολέμου, στην πραγματικότητα δεν αποτέλεσαν διακοπή του αγώνα ανάμεσα στις δυο δυνάμεις. Προσπαθοῦσαν να βλάψουν ο ένας τὸν ἄλλον ὅπου μπορούσαν, και γι' αυτό πρέπει να νοηθοῦν και αυτά τα ἔξι χρόνια και δέκα μήνες σὰν τμήμα τοῦ ἑνὸς μεγάλου εἰκοσιεφτάχρονου πολέμου. Σημαντικές πληροφορίες γὰ τὴν τύχη και τὴν ἐργασία τοῦ συγγραφέα, που περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, τὶς χρησιμοποιήσαμε στὸ βιογραφικὸ μέρος.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ πέμπτου βιβλίου καταπιάνεται μὲ τὸ ὄχι πολὺ εὐχάριστο καθήκον, νὰ παρουσιάση τὸν χρόνο αὐτῆς τῆς ἄστατης εἰρήνης μὲ τὶς πολλὰς ἐπιμέρους πλάγιες ἐπιχειρήσεις της. Ἡ ἐκτέλεση ὑστερεῖ πολὺ ἀπὸ τὰ προηγούμενα βιβλία, δύσκολα φαίνονται καθαρὰς γραμμές, και ἡ ἀνάλυση τῶν γεγονότων μὲ παρέμβλητες δημηγορίες ἀφήνεται. Δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα ἂν αὐτὴ ἡ διαπίστωση μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἰκανοποιητικὰ ἀπὸ τὴν φύση τῶν ἐξελίξεων που περιγράφονται, ἀπὸ τὴν διάσπασή τους σὲ διαφορὰς ἐπιχειρήσεις και ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἡγετικῶν προσωπικοτήτων, ἢ μήπως ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέα ἔμεινε μισοτελειωμένη σ' αὐτὸ τὸ τμήμα. Τὸ ἴδιο πρόβλημα θὰ τὸ βροῦμε και στὴν ἐξέταση τοῦ ὄγδου βιβλίου.

Καθαρότερα προβάλλει σ' αὐτὰ τὰ δυσεπισκόπητα κεφάλαια τουλάχιστο τὸ ξαναδυνάμωμα τῆς σπαρτιατικῆς δυνάμεις, γὰ τὸ ὅποιο ἡ μάχη κοντὰ στὴν Μαντινεία (418) ἦταν ἀποφασιστικὴ.

Ἄν στὰ κεντρικὰ τμήματα τοῦ πέμπτου βιβλίου ἀρκετὰ μένουν σὰν σχεδιάσματα, ὅμως τὸ τελευταῖο του τμήμα (84-116) μὲ τὴν τύχη τῆς Μήλου ἀνήκει στὰ πιὸ καλοδουλεμένα καί, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, στὰ πιὸ σημαντικὰ μέρη ὁλόκληρου τοῦ ἔργου. Ὑστερα ἀπὸ μιὰν σύντομη διήγηση γὰ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα που εἶχαν στείλει οἱ Ἀθηναῖοι στὰ 416 ἐναντίον τοῦ νησιοῦ, ἀρχίζει ἡ συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους ἀπεσταλμένους και τοὺς συνέδρους τῶν Μηλιῶν, που διεξάγεται ὅλη διαλογικὰ⁴⁰⁹. Ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι μοναδικὴ στὸ ἱστορικὸ ἔργο και πρέπει, ἀποφεύγοντας τὴν σύγκριση μὲ τοὺς σωκρατικὸς διαλόγους, νὰ σκεφθοῦμε μᾶλλον μιὰν ἀνάλογη μὲ τὸ νόημα ἀνύψωση και συμπύκνωση τῶν ἀντιθετικῶν ζευγαρωτῶν δημηγοριῶν που χρησιμοποιήθηκαν ἄλλοῦ.

Οἱ Μήλιοι, που μέσα στὴν τραγικὴ θέση τοῦ μικροῦ Οὐδέτερου θέλουν νὰ διατηρήσουν τὴν εἰρήνη τους, συναντοῦν μπροστὰ τους τὸν ἀθηναϊκὸ ἰμπεριαλισμὸ, που δὲν ἀνέχεται μιὰν τέτοια στάση ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δυνάμεις του. Καὶ ἡ ἀπαίτηση που στηρίζεται στὴν δύναμη, εἶναι ἐπίσης αὐτὴ που κάμνει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παραμερίζουν ἐκ τῶν προτέρων μὲ βάνανσην ἀδισταξία κάθε ἐπίκληση δικαίου και τιμῆς. Ἔτσι δὲν μένει στοὺς Μηλιούς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ συζητή-

409. G. DEININGER, *Der Melierdialog*. Διδ. διατρ. Erlangen 1939. H. HERTER, <Pylos und Melos> (βλ. παρακ.), 317, σημ. 4-7 μὲ πλούσια βιβλιογρ.

σουν και αυτοί από την δική τους πλευρά την κατάσταση με καθαρά ὀρθολογιστικά επιχειρήματα. Σ' αυτό το πεδίο θα ὑποχρεωθῶν νὰ ὑποκύψουν ὅταν ὅμως μιλοῦν γιὰ τὸ παρατένωμα τῆς δύνამης, τὸ ὁποῖο προκαλεῖ ἀναγκαστικά τις ἀντιδυνάμεις ἐπάνω στις ὁποῖες αὐτὴ ὑποχρεωτικά θὰ τσακιστῆ, καὶ ἀφοῦ ἐνεργοῦν μετὴν πιθανότητα σπαρτιατικῆς βοήθειας, τότε βέβαια ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ τοὺς σώσουν, ἀφήνουν ὅμως νὰ προβάλῃ ὀλόκληρος ὁ προβληματισμὸς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς τῆς δύνამης. Ἀπὸ καιρὸν ἡ Ἀθήνα ἔχει ἀφήσει πίσω της τὴν σοφὴ συντηρητικὴ τοῦ πολεμικοῦ σχεδίου τοῦ Περικλῆ καὶ δὲν ξέρει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀχορταγιά γιὰ ὄλο καὶ καινούργια κέρδη. Τὸ πέμπτο βιβλίον τελειώνει μετὴν περιγραφή τῶν ἀθηναϊκῶν ἀντίποινων ἐναντίον τοῦ νησιοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση του, ποὺ ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς λιτότητάς της εἶναι φρικιαστική: οἱ ἄντρες, ὅσοι πιάστηκαν, σκοτώθηκαν, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ πουλήθηκαν δούλοι. Σὲ ἄμεση ἐπαφὴ ἀκολουθεῖ –χωρισμένη σήμερα ἀπὸ τὴν διαίρεση τῶν βιβλίων– ἡ διήγησις γιὰ τις προπαρασκευὰς μετὴν τῶν ὁποῖων καταπιάστηκε ἡ Ἀθήνα τὸν ἴδιο κίολας χειμῶνα γιὰ τὴν πρὸ μεγάλης ἔντασις τῆς δυνάμεις της, τὴν ἐπιχείρησις ἐναντίον τῆς Σικελίας. Ἔτσι, χωρὶς καμιά προσωπικὴ ἀνάμειξις τοῦ συγγραφέα ἀποκαλύπτονται συσχετίσεις οἱ ὁποῖες, μετὰ μιαν νομοτέλεια ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν φύση τῶν πραγμάτων, συνδέουν μετὰξὺ τους γεγονότα ποὺ φαίνονται χωρισμένα.

Ὁ Θουκυδίδης κάμνει φανερὴ προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸν διάλογο τῶν Μηλιῶν, παράλληλα πρὸς τὴν σύνδεσίν του μετὰ τὰ ἐπίκαιρα γεγονότα, τὴν γενικὴ σημασία ἐνὸς κομματιοῦ φυσιολογίας καὶ παθολογίας τῆς δυνάμεις (ὅπως εἶναι ἄλλωστε στὸ βάθος καὶ ὀλόκληρο τὸ ἔργο του). Γι' αὐτὸ οἱ ὁμιλητὲς καὶ ἀπὸ τις δυὸ πλευρὰς τοῦ διαλόγου μένου ἀνώνυμοι. Ἀσφαλῶς ἡ ἄποψη, ὅτι ὑπῆρχαν προηγούμενες σχέσεις τοῦ νησιοῦ πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχία, ποὺ ὁ Θουκυδίδης τις παράλειψε σκόπιμα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ⁴¹⁰.

Ἡ τρεχούμενη σὲ μᾶς διαίρεσις τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδου σὲ βιβλία εἶναι, καθὼς εἴπαμε ἤδη, μεταγενέστερη, δὲν εἶναι ὅμως ἀδέξια. Προπάντων ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔκτου καὶ τὸ τέλος τοῦ ἑβδόμου βιβλίου ἀποτελοῦν σωστὰ διαλεγμένες τομὲς, ἀνάμεσα στις ὁποῖες βρίσκεται ἡ ἱστορία τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας σὰν ἓνα δράμα μετὰ μεγάλην ἔντασις καὶ αὐτοτέλεια. Ὁ Θουκυδίδης ἔχει κάμει τὴν εἰσαγωγὴν σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ ἀνάλογο μετὰ τὴν σημασία του. Μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς δρᾶσης (6, 1) καθορίζει ὅτι οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι δὲν εἶχαν καμιάν ἰδέαν γιὰ τὸ μέγεθος τῆς Σικελίας καὶ τὸ πλῆθος τῶν κατοίκων, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου 6, πλαισιώνοντας τὴν διήγησις σύμφωνα μετὰ τὴν συνήθειάν του, ἀνακεφαλαιώνει: *τοσαῦτα ἔθνη Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων Σικελίαν ᾤκει!* Στὸ ἐνδιάμεσο ὑπάρχει μιὰ ἱστορία τῆς κατοικησιῆς τῆς Σικελίας, ποὺ μᾶς γνωρίζει τοὺς κατοίκους καὶ τις πόλεις της καὶ μᾶς προσφέρει ἔτσι ἐντυπωσιακὴν εἰκόνα γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀθη-

410. M. TREU, <Athen und Melos und der Melierdialog des Thuk.>, *Historia* 2, 1954, 253. Προσθήκη 3, 58. Ἀντίθετα W. EBERHARDT, <Der Melierdialog und die Inschriften ATL A 9 (IG I² 63) und IG I² 97. Betrachtungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Thuk.>, *Historia* 8, 1959, 284.

ναϊκής επιχείρησης.

Με τὸ κεφάλαιο 8 περνοῦμε στὸν 17. χρόνο τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος μαζί με ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 18. γεμίζει αὐτὸ τὸ βιβλίο. Τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Ἀθηναίων τὴν ἔδωσε αὐτὴν τὴν φορὰ ἡ αἴτηση τῆς Ἑγεστας γιὰ βοήθεια, ποὺ πιεζόταν ἀπὸ τὸν Σελινούντα καὶ τοὺς συμμάχους τοῦ Συρακούσιους. Ἡ σικελικὴ τοπικὴ εἰρήνη, ποὺ τὴν εἶχε ἀποκαταστήσει ὁ Ἑρμοκράτης, δὲν κράτησε πολὺ. Ὁ Θουκυδίδης ξεχωρίζει καὶ ἐδῶ τὶς πραγματικὲς αἰτίες ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς, κι ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἔκφραση ποὺ χρησιμοποίησε στὸ 1, 23 (*ἀληθεστάτη πρόφασις*), ὀνομάζει πραγματικὴν αἰτία τὴν πρόθεση τῶν Ἀθηναίων νὰ ὑποτάξουν ὀλόκληρη τὴν Σικελία.

Στὴν σημασία τῆς ἐπιχείρησης καὶ τὴν ἔκταση τῶν συνεπειῶν τῆς ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐπιμέλεια τῆς διήγησης, ποὺ φαίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὴν σύλληψη τῶν δημηγοριῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουν ἤδη ἀποφασίσει νὰ στείλουν ἐξήντα πλοῖα (6, 8), ὅταν ὁ Νικίας προσπαθεῖ λίγες μέρες ἀργότερα, σὲ μιὰν συνέλευση ποὺ στὴν πραγματικὴ ἐπρόκειτο νὰ ἀποφασίσει μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης, νὰ τοὺς κάμει νὰ ματαιώσουν τὴν ἐκστρατεία. Ὁ μέγας ἀγώνας λόγων ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη (6, 9-25) ἀναπτύσσει μὲ θουκυδίδειον τρόπο τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἐκστρατείας στὴν Σικελία, προσφέρει ὅμως συγχρόνως ἀνάγλυφα σχεδιασμένες τὶς εἰκόνες τῶν δυὸ ἀνδρῶν, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παίξουν ἀποφασιστικὸν ρόλο στὰ γεγονότα ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν. Ὁ Ἀλκιβιάδης βέβαια εἶχε ἤδη πρωτύτερα ἐμφανισθῆ στὴν σκηνὴ (5, 43), μνημονεύεται ὅμως ἐκεῖ μὲ σύντομον χαρακτηρισμὸ τῆς θέσης του καὶ τῶν κινήτρων του. Τώρα ὅμως (6, 15), πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη του δημηγορία, ὁ Θουκυδίδης δείχνει τὴν προβληματικὴν τοῦ χαρακτήρα του, μὲ τὴν τόσο ὀλέθρια γιὰ τὴν Ἀθῆνα ἀνάμειξη ἐπιβλητικοῦ παρυσιαστικοῦ καὶ σχεδιαστικῆς μεγαλοφυίας μὲ ἀπέραντην ἀρχομανία καὶ ἀδίστακτην ἰδιοτέλεια. Ἀλλὰ καὶ ἡ τραγικὴ τοῦ Νικία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Θουκυδίδης βρίσκει λόγια βαθιᾶς κατανόησης στὸν ἐπίλογό του γιὰ τὸν ἄνθρωπο (7, 86), γίνεται φανερὴ σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα, μὲ τέλεια καθαρότητα. Σὰν προειδοποιητὴς τῆς τελευταίας στιγμῆς προσπαθεῖ στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς λόγους νὰ ἐμποδίσῃ τὴν περιπέτεια, βλέπει ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀλκιβιάδη τώρα πὰ καλὰ ὅτι ὅλοι οἱ δισταγμοὶ ἔχουν παραμερισθῆ. Ξαναπαίρνει λοιπὸν ἀκόμα τὸν λόγο καὶ ζητᾷ γιὰ τὴν ἐπιχείρηση, ἂν πρόκειται σῶνει καὶ καλὰ νὰ πραγματοποιηθῆ, μιὰν πολὺ ἰσχυρὴ προετοιμασία μὲ στρατιῶτες, πλοῖα, καὶ ἐφόδια. Ἐλπίζει ἀκόμα ὅτι μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἀπαραίτητης δαπάνης θὰ μπορέσῃ νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὸ σχέδιό τους, ἐπειδὴ ὅμως σ' αὐτὸ ἀποτυχαίνει, αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνεται ἔτσι ἀποφασιστικὸς συντελεστὴς γιὰ τὶς πελώριες διαστάσεις τῆς ἐκστρατείας.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν διήγηση τῆς ἀσέβειας τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καὶ τὸ ξεκίνημα τοῦ στόλου, ὁ Θουκυδίδης περνᾷ στὸ σικελικὸ θέατρο τοῦ πολέμου (32) καὶ μᾶς κάμνει μάρτυρες ἑνὸς προδράματος, ποὺ φανερὰ προσφέρεται σὰν ἀντίβαρο στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία τοῦ δήμου. Κι ἐδῶ ἓνας ἀγώνας λόγων (33-41) φανερώνει τοὺς κινδύνους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πολιτείας, κι ἐδῶ ἀκοῦμε τρεῖς δημηγορίες ποὺ τὶς ἐκφωνοῦν ὅμως ἄλλοι τόσοι ὁμιλητές. Ὁ Ἑρμοκράτης, ὁ φορέας τῆς σικελικῆς

ἀντίστασης, τονίζει την σοβαρότητα τῆς κατάστασης καὶ κάμνει συγκεκριμένες προτάσεις, στὶς ὁποῖες ἀντιμιλᾷ ὁ δημαγωγὸς Ἀθηναγόρας. Γι' αὐτὸν ὅλα εἶναι μόνο μιὰ καλὸδεχτὴ ἀφορμὴ νὰ φουντώσῃ τὴν φωτιὰ τῶν ἐσωτερικῶν ἀγώνων καὶ νὰ ρητορεύῃ γιὰ τὸ ριζοσπαστικὰ δημοκρατικὸ του πρόγραμμα. Ἐναὶς στρατηγὸς τελειώνει τὴν συζήτηση μὲ ὑπόδειξη τῶν ἀναγκαίων καὶ λογικῶν μέτρων.

Ἐπάνω στὶς πρῶτες ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀθηναίων, ποὺ δὲν βρίσκονται κάτω ἀπὸ καλὸν ἀστερισμὸ, ἔρχεται ἡ ἀνάκληση τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀπαντήσῃ στὶς κατηγορίες γιὰ ἀσέβεια, ξεμακραίνει ὅμως ἀπὸ τὸ πλοῖο τῆς ὑπηρεσίας καὶ καταφεύγει στοὺς Σπαρτιάτες. Τὸ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ὕστερα ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τοῦ στόλου συνέχισαν μὲ τόσον ζήλο τὴν ἔρευνα γιὰ τὶς αἰτίες τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῶν Ἑρμῶν καὶ τὴν βεβήλωση τῶν μυστηρίων, δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸν μόνιμο φόβο τῆς δικτατορίας. Ἡ μνημόνευσή της τοῦ δίνει εὐκαιρία νὰ παρεμβάλῃ τὴν παρέκβαση γιὰ τοὺς Πεισιστρατίδες (6,54-59)⁴¹¹, στὴν ὁποία προσφέρεται ἡ ἀλήθεια γιὰ τοὺς δοξασμένους τυραννοκτόνους. Ὅτι ὁ Ἴππαρχος δὲν ὑπῆρξε ποτὲ δικτάτορας τὸ εἶχε ἤδη διατυπώσει μὲ συντομία ὁ Θουκυδίδης (1, 20), ἐκεῖ ποὺ χρειαζόταν ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ ὅτι καὶ μέσα στὸν ἴδιο τόπο μιὰ παράδοση μπορεῖ νὰ εἶναι λαθεμένη. Ἐδῶ ἐξετάζει πιδ πλατιά τὴν ἱστορία τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων ποὺ ὑπῆρχαν πίσω ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ Ἀρμόδιου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονα, καὶ προσπαθεῖ νὰ καταξιώσει δίκαια τὶς ὑπηρεσίες τῶν δικτατόρων γιὰ τὴν Ἀθήνα. Ὁ Θουκυδίδης διορθώνει δυὸ φορές τὸ λάθος γιὰ τὸν Ἴππαρχο, αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ λαβὴ σὲ συμπεράσματα ἀναλυτικῆς θεωρίας, ἐξαιτίας τοῦ διαφορετικοῦ χαρακτήρα τῶν δυὸ μερῶν.